

## A Sociological Study of the Arbaeen Walk and Its Relationship with Social Cohesion\*

Ghanbar Hosseinpour<sup>1</sup>  Manouchehr Pahlavan<sup>2</sup>   
Ali Asghar Abbasi Asfajir<sup>3</sup> 



1. PhD Student, Faculty of Humanities, Babol Branch, Islamic Azad University Babol, Babol, Iran.  
gh.hosseinpour@ccoip.ir
2. Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities, Babol Branch, Islamic Azad University, Science and Research Babol Branch, Babol, Iran(**Corresponding Author**).  
Ma.pahlavan@iau.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities, Babol Branch, Islamic Azad University Babol, Babol, Iran. asfajir@iau.ac.ir

### Abstract

Religious rituals and ceremonies in religious societies play a key role in strengthening collective identity, social cohesion, and the reproduction of social capital. The massive Arbaeen Walk, as one of the most widespread religious gatherings in the world, provides an unparalleled opportunity for a sociological study of the effects and consequences of religious occasions on social stability and solidarity among Iranian pilgrims. The present study was conducted with the aim of sociologically investigating the Arbaeen

---

\* This article is an excerpt from a doctoral dissertation titled: "A Sociological Study of Religious Occasions and Their Impact on Social Stability and Cohesion: Case Study: Iranian Pilgrims' Arbaeen Walk" (Supervisor: Mr. Manouchehr Pahlavan and Advisor: Mr. Ali Asghar Abbasi Esfajir). Faculty of Humanities, Babol Branch, Islamic Azad University of Babol, Babol, Iran.

---

\* Hosseinpour, Gh.; Pahlavan, M.; Abbasi Asfajir, A. A. (2025). A Sociological Study of the Arbaeen Walk and Its Relationship with Social Cohesion. *Islam and Social Studies*, 13(4), pp. 187-229.  
<https://doi.org/10.22081/jiss.2026.73609.2196>

---

▣ **Article Type:** Research Article; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy

▣ **Received:** 2025/08/21 • **Revised:** 2025/10/12 • **Accepted:** 2025/12/11 • **Online Publication:** 2025/12/30

© 2025

authors retain the copyright and full publishing rights



Walk and its impact on social cohesion. The research method was a survey, and the data collection tool was a researcher-made questionnaire. The statistical population consisted of Iranian pilgrims participating in the Arbaeen Walk, and 400 individuals were selected using a sampling method. Face and content validity were used to evaluate the validity of the questionnaire, and Cronbach's alpha coefficient was used to measure reliability. The research findings showed that participation in the Arbaeen Walk strengthens social solidarity, promotes mutual trust, increases social capital, and consolidates the religious identity of the pilgrims. These results indicate that religious occasions not only leave spiritual effects on the individual dimension, but also act as an important social factor in promoting stability and social cohesion in Iranian society.

### **Keywords**

Religious Occasions, Social Cohesion, Social Stability, Collective Identity, Arbaeen Walk.

## مطالعه جامعه‌شناختی پیاده‌روی اربعین و رابطه آن با انسجام اجتماعی\*

قنبر حسین پور<sup>۱</sup> منوچهر پهلوان<sup>۲</sup> علی اصغر عباسی اسفجیر<sup>۳</sup>

۱. دانشجوی دکتری، دانشکده علوم انسانی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی بابل، بابل، ایران.

gh.hosseinpour@ccoip.ir

۲. استادیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات بابل، بابل، ایران (نویسنده مسئول).

Ma.pahlavan@iau.ac.ir

۳. دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی بابل، بابل، ایران.

asfajir@iau.ac.ir

### چکیده

مناسک و آیینهای مذهبی در جوامع دینی نقشی کلیدی در تقویت هویت جمعی، انسجام اجتماعی و بازتولید سرمایه اجتماعی دارند. پیاده‌روی عظیم اربعین به‌عنوان یکی از گسترده‌ترین اجتماعات دینی جهان، فرصتی بی‌بدیل برای مطالعه جامعه‌شناختی آثار و پیامدهای مناسبت‌های مذهبی بر ثبات و همبستگی اجتماعی در میان زائران ایرانی فراهم می‌سازد. پژوهش حاضر با هدف بررسی جامعه‌شناختی پیاده‌روی اربعین و تأثیر آن بر انسجام اجتماعی انجام شد. روش تحقیق، پیمایشی و ابزارگردآوری داده‌ها پرسشنامه محقق ساخته بود. جامعه آماری شامل زائران ایرانی شرکت‌کننده در پیاده‌روی اربعین بوده و با استفاده از

\* این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان: «بررسی جامعه‌شناختی مناسبت‌های مذهبی و تأثیر آن بر ثبات و انسجام اجتماعی» (مطالعه موردی: پیاده‌روی اربعین زائران ایرانی) (استادراهنما: آقای منوچهر پهلوان و استاد مشاور: آقای علی اصغر عباسی اسفجیر). دانشکده علوم انسانی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی بابل، بابل، ایران می‌باشد.

\* حسین پور، قنبر؛ پهلوان، منوچهر؛ عباسی اسفجیر، علی اصغر. (۱۴۰۴). مطالعه جامعه‌شناختی پیاده‌روی اربعین و رابطه آن با انسجام اجتماعی. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۲۳(۴)، صص ۱۸۷-۲۲۹.

<https://doi.org/10.22081/jiss.2026.73609.2196>

▣ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

▣ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۰ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۱۰/۰۹

© ۲۰۲۵ «نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند»



روش نمونه‌گیری ۴۰۰ نفر انتخاب شدند. برای بررسی روایی پرسشنامه از روایی صوری و محتوایی و برای سنجش پایایی از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. یافته‌های تحقیق نشان داد که مشارکت در پیاده‌روی اربعین موجب تقویت همبستگی اجتماعی، ارتقای اعتماد متقابل، افزایش سرمایه اجتماعی و تحکیم هویت دینی زائران می‌شود. این نتایج حاکی از آن است که مناسبت‌های مذهبی نه تنها در بعد فردی آثار معنوی برجای می‌گذارند، بلکه به‌عنوان عامل اجتماعی مهمی در ارتقای ثبات و انسجام اجتماعی در جامعه ایران عمل می‌کنند.

### کلیدواژه‌ها

مناسبت‌های مذهبی، انسجام اجتماعی، ثبات اجتماعی، هویت جمعی، پیاده‌روی اربعین.

## مقدمه

مناسک مذهبی از دیرباز به عنوان یکی از پایدارترین و اثرگذارترین اشکال کنش جمعی، نقش تعیین کننده‌ای در شکل‌دهی به ساختارهای اجتماعی و بازتولید ارزش‌های مشترک ایفا کرده‌اند. این آیین‌ها، در نگاه جامعه‌شناسی کلاسیک، نه تنها بازتابی از تجربه‌های معنوی افراد بوده؛ بلکه ابزاری برای تقویت پیوندهای اجتماعی، انسجام جمعی و ثبات ساختاری جامعه بشمار می‌روند. به بیان دیگر، مناسک مذهبی تنها عرصه‌ای نمادین نیستند؛ بلکه بستری زنده برای تقویت حس تعلق میان اعضای یک جامعه بشمار می‌آیند. اهمیت این کارکرد در جهان اسلام و به ویژه در سنت شیعی، باتوجه به ماهیت پویا، مردمی و عاطفی این آیین‌ها، برجستگی بیشتری پیدا می‌کند.

در این میان، «پیاده‌روی اربعین حسینی» به عنوان یکی از عظیم‌ترین گردهمایی‌های مذهبی سالانه جهان، نمونه‌ای بی‌بدیل از این پدیده اجتماعی-مذهبی است. این رویداد که میلیون‌ها زائر را از ملیت‌ها، اقوام و طبقات اجتماعی گوناگون در یک مسیر مشترک گردهم می‌آورد، فراتر از یک عمل زیارتی صرف، به رخدادی اجتماعی و فرهنگی با پیامدهای چندلایه بدل شده است. پیاده‌روی اربعین نه تنها بازتابی از وفاداری دینی و هویت مذهبی است؛ بلکه با ایجاد فرصت‌های گسترده برای تعاملات جمعی، همدلی اجتماعی و مشارکت داوطلبانه، زمینه‌ای کم‌نظیر برای بازآفرینی انسجام اجتماعی فراهم می‌کند.

با وجود این اهمیت برجسته، بررسی‌های علمی در حوزه جامعه‌شناسی دین کمتر به صورت نظام‌مند به واکاوی پیامدهای اجتماعی این پدیده پرداخته‌اند. بخش عمده‌ای از پژوهش‌ها تاکنون به ابعاد معنوی، اعتقادی و فردی مناسک اربعین توجه داشته و در نتیجه، بعد جامعه‌شناختی و کارکردهای آن در تقویت سرمایه اجتماعی، تحکیم همبستگی و افزایش احساس تعلق ملی-مذهبی کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است. این خلأ پژوهشی ضرورت توجه به این پرسش را دوچندان می‌سازد که: چگونه چنین رخدادی می‌تواند در شرایط کنونی جامعه ایران، به عنوان عاملی برای تقویت ثبات و انسجام اجتماعی ایفای نقش کند؟

برهمن اساس، پژوهش حاضر با تکیه بر رویکرد جامعه شناختی، در پی آن است تا ابعاد مختلف تأثیر پیاده‌روی اربعین بر انسجام اجتماعی را به مثابه یک مطالعه موردی واکاوی کند. این تحقیق می‌کوشد نشان دهد که این آیین جمعی عظیم چگونه می‌تواند به عنوان بستری برای ارتقای سرمایه اجتماعی، بازتولید هویت مشترک و تقویت همبستگی ملی-مذهبی عمل نماید و از این رهگذر، سهمی مهم در پایداری اجتماعی و فرهنگی جامعه ایرانی ایفا کند.

### ۱. بیان مسئله

انسجام اجتماعی یکی از بنیادی‌ترین شاخص‌های سلامت و پایداری جوامع است که توانایی یک سیستم اجتماعی را برای مقابله با بحران‌ها، تغییرات و چالش‌ها از طریق تقویت همبستگی درونی و شکل‌دهی به راهبردهای جمعی نمایان می‌سازد. این مفهوم چندبعدی شامل مؤلفه‌هایی چون اعتماد متقابل، مشارکت اجتماعی، احساس تعلق و هویت جمعی است (چلبی، ۱۳۹۵، ص ۵۵). برهمن اساس، انسجام اجتماعی در ادبیات جامعه‌شناسی به مثابه زیربنایی برای ثبات سیاسی، همبستگی فرهنگی و سرمایه اجتماعی قلمداد می‌شود.

از منظر نظریه پردازان کلاسیک و معاصر، دین و مناسک جمعی آن همواره یکی از مهمترین منابع انسجام اجتماعی بوده است. دورکیم (۱۳۸۲) در کتاب صوربنیانی حیات دینی، مناسک را ابزار بازتولید همبستگی و هویت جمعی می‌داند (Giddens, 2006). با وجود تأکید بر فرسایش برخی جنبه‌های سنتی دین در عصر مدرن، بر کارکرد بازسازنده آیین‌های دینی در پیوندهای اجتماعی و هویت‌یابی جمعی تأکید دارد. در همین راستا، Putnam (2000) دین و شبکه‌های اجتماعی ناشی از آنرا از غنی‌ترین اشکال سرمایه اجتماعی معرفی می‌کند. یافته‌های پژوهش‌های جدید نیز این رویکرد را تأیید می‌کند؛ برای مثال، (Wood, 2017 & Cullen, et al, 2016) نشان داده‌اند که آیین‌های مذهبی جمعی می‌توانند اعتماد اجتماعی، همبستگی و همکاری گروهی را در جوامع مدرن تقویت کنند.

در میان مناسک معاصر، «پیاده‌روی اربعین حسینی» به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین پدیده‌های مذهبی-اجتماعی جهان جایگاه ویژه‌ای یافته است. این رویداد که از سطحی محدود به گردهمایی عظیم و فراملی ارتقا یافته، عرصه‌ای زنده برای بروز مشارکت داوطلبانه، نظم خودجوش، ایثار و همیاری اجتماعی (به ویژه در قالب «مواکب») فراهم می‌آورد (فتاحی و همکاران، ۱۴۰۰).

پژوهش‌های داخلی همچون (سلیمانی، ۱۳۹۹) و (رستمی و همکاران، ۱۳۹۸) نیز نشان می‌دهند که پیاده‌روی اربعین، افزون بر تقویت هویت شیعی و تجربه زیسته معنوی، به افزایش احساس تعلق اجتماعی، گسترش اعتماد و تحکیم روابط جمعی منجر می‌شود؛ همچنین یافته‌های خارجی (مانند مک‌دانل، ۲۰۲۰) است که آیین‌های مذهبی بزرگ، حتی در بسترهای متفاوت فرهنگی، به مثابه سازوکار بازتولید سرمایه اجتماعی عمل می‌کنند.

با وجود اهمیت این موضوع، یک شکاف آشکار در ادبیات پژوهشی وجود دارد: تمرکز اغلب مطالعات داخلی بر ابعاد سیاسی، اعتقادی یا بین‌المللی اربعین بوده و بررسی نظام‌مند تأثیر این مناسک بر انسجام اجتماعی در بافت جامعه ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته است (صادقی، ۱۳۹۷). این درحالی است که جامعه ایرانی با چالش‌هایی همچون گسست نسلی، کاهش مشارکت مدنی و ضعف اعتماد اجتماعی مواجه است (آزادارمکی، ۱۳۹۴، ص ۸۸) و مطالعه مناسک عظیمی همچون اربعین می‌تواند پاسخی علمی به این مسائل ارائه دهد.

## ۲. اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق

انسجام اجتماعی یکی از پایه‌های حیاتی سلام، ثبات و توسعه هر جامعه‌ای است که موجب حفظ نظم و همبستگی میان اعضا می‌شود. یکی از مهمترین عوامل تأمین و تقویت انسجام اجتماع، باورها، اعتقادات و انجام فرائض و آیین‌های دینی مشترک در جامعه است. به‌طوری‌که هرچه اعتقادات دینی میان اعضا از تعهد و ارزشمندی بیشتری برخوردار باشد، انسجام اجتماعی نیز استحکام بیشتری می‌یابد و انجام مناسک دینی انرژی عاطفی و مشارکت اجتماعی گسترده‌تری را در پی خواهد داشت (چلیبی، ۱۳۹۵، ص ۵۷).

مناسک مذهبی به‌ویژه مناسبت‌هایی مانند پیاده‌روی اربعین، که از زیارت فردی به حرکتی گروهی عظیم با مشارکت افراد از فرهنگ‌ها، اقوام و حتی ادیان مختلف تبدیل شده است، به‌عنوان یکی از مهمترین عوامل تقویت همبستگی، نظم و انسجام اجتماعی شناخته می‌شوند. این مناسک نمادی از سرمایه‌های نمادین، فرهنگی و اجتماعی‌اند که می‌توانند در قالب تجارب جمعی و معنوی، پیوندهای اجتماعی را تقویت و بازتولید کنند (دورکیم، ۱۳۸۲، ص ۹۶ و فتاح و همکاران، ۱۴۰۰).

با وجود اهمیت بالای مناسک مذهبی به‌ویژه پیاده‌روی اربعین در بازتولید و تقویت انسجام اجتماعی، مطالعات جامعه‌شناختی دقیق و کاربردی در این حوزه در ایران کمتر انجام شده است. بیشتر پژوهش‌ها عمدتاً به ابعاد سیاسی، معنوی یا بین‌المللی این رویداد پرداخته‌اند و توجه کافی به تأثیرات درونی و اجتماعی آن بر پیوندهای جمعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی نشده است (صادقی، ۱۳۹۷)؛ همچنین، با توجه به گسست نسلی، کاهش مشارکت مدنی و افزایش شکاف‌های فرهنگی در جامعه ایرانی، نیاز به تحقیقات به‌روز و تخصصی که ظرفیت‌های ملی و فراملی این آیین را به‌عنوان فاکتوری مؤثر در انسجام اجتماعی تحلیل کند، به شدت احساس می‌شود.

این تحقیق، علاوه بر ایجاد شناخت نظری درباره جایگاه و کارکردهای مناسک مذهبی همچون پیاده‌روی اربعین، قابلیت ارائه تحلیل‌های عمیق و راهبردی برای سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران فرهنگی و اجتماعی را دارد؛ همچنین، این پژوهش می‌تواند به نهادهای فرهنگی و دینی کمک کند تا ظرفیت‌های اربعین را به‌عنوان یک مناسک ملی و فراملی برای ارتقای ثبات سیاسی، اجتماعی و انسجام ملی و امت اسلامی بکار گیرند (شجاعی‌زند، ۱۳۹۹).

عدم توجه به ظرفیت‌های مناسک مذهبی و غفلت از تحلیل علمی تأثیر آنها بر انسجام اجتماعی موجب از دست‌رفتن فرصت‌های مهم بازسازی سرمایه اجتماعی و افزایش همبستگی ملی خواهد شد. فقدان این شناخت می‌تواند زمینه‌ساز تشدید گسست‌های اجتماعی، ضعف اعتماد بین گروه‌ها و افزایش شکاف‌های فرهنگی گردد که پیامدهای آن کاهش توان مقابله جامعه با بحران‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی و درنهایت تضعیف

ثبات و توسعه پایدار جامعه خواهد بود. در شرایطی که مناسبت‌هایی چون پیاده‌روی اربعین می‌توانند پیامدهای مثبت گسترده در سبک زندگی زائران و ارزش‌های دینی-مذهبی داشته باشند، بی‌توجهی به آنها خسارات قابل توجهی بر سرمایه‌های فرهنگی، اجتماعی و حتی سیاسی وارد خواهد کرد (آزادارمکی، ۱۳۹۴، ص ۸۸).

انجام این پژوهش به درک بهتر و علمی‌تر نقش مناسک مذهبی، به‌ویژه پیاده‌روی اربعین، در تقویت انسجام اجتماعی و همبستگی جمعی در جامعه ایرانی کمک خواهد کرد. این تحقیق ضمن فراهم کردن تحلیل نظری و کاربردی، می‌تواند به تقویت ثبات سیاسی-اجتماعی، ارتقای هویت مشترک، افزایش اعتماد اجتماعی و ترویج سبک زندگی مبتنی بر ارزش‌های دینی و فرهنگی منجر شود؛ همچنین، این پژوهش ظرفیت‌ها و چالش‌های این مناسک ملی و فراملی را آشکار ساخته و راهنمای برنامه‌ریزی‌های سیاست‌گذاران فرهنگی و اجتماعی خواهد بود تا با بهره‌گیری از این ظرفیت‌ها، جامعه‌ای منسجم‌تر، همبسته‌تر و پایدارتر شکل گیرد (سلیمانی، ۱۳۹۹؛ فتاحی و همکاران، ۱۴۰۰).

انسجام اجتماعی، به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های بنیادین برای پایداری و توسعه جوامع، همواره مورد توجه متفکران اجتماعی قرار گرفته است. جوامعی که از سطح بالای انسجام اجتماعی برخوردارند، در مواجهه با بحران‌ها، تضادها و چالش‌های درونی و بیرونی، مقاومت و تاب‌آوری بیشتری از خود نشان می‌دهند. این انسجام، مفهومی چندبعدی است که از مؤلفه‌هایی همچون همبستگی، مشارکت، اعتماد متقابل، احساس تعلق، هویت جمعی و پیروی از هنجارهای مشترک تشکیل شده است (چلبی، ۱۳۹۵، ص ۵۷).

### ۳. اهداف تحقیق

#### ۳-۱. هدف اصلی

- بررسی نقش و تأثیر مراسم پیاده‌روی اربعین به‌عنوان یک مناسک دینی در تقویت انسجام اجتماعی، همبستگی ملی و ارتقا ثبات سیاسی-اجتماعی در جامعه ایران و امت اسلامی است.

## ۲-۳. اهداف فرعی

۱. تحلیل ابعاد فرهنگی، اجتماعی و دینی مناسک مذهبی در ایجاد همبستگی و انسجام اجتماعی.
۲. شناسایی ظرفیت‌های ملی و بین‌المللی پیاده‌روی اربعین در ارتقا سرمایه اجتماعی و مشارکت مردمی.
۳. بررسی تأثیر حضور در مراسم پیاده‌روی اربعین بر سبک زندگی دینی، ارزش‌ها و هویت دینی-ملی زائران ایرانی.
۴. تحلیل چالش‌ها و فرصت‌های پیش روی مراسم پیاده‌روی اربعین در راستای تدام و گسترش پیام جهانی آن.
۵. ارائه راهکارهای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی برای بهره‌گیری بهینه از ظرفیت‌های پیاده‌روی اربعین در جهت تقویت انسجام اجتماعی و ثبات سیاسی-اجتماعی.

## ۴. پرسش‌های تحقیق

یکی از عوامل مهمی که می‌تواند به تقویت و بازتولید انسجام اجتماعی کمک کند، مناسبت‌ها و آیین‌های جمعی به‌ویژه با ماهیت دینی است. بر همین اساس، این پژوهش با رویکردی جامعه‌شناختی و با بهره‌گیری از روش پیمایشی، در پی پاسخ به پرسش اصلی زیر است:

### ۴-۱. پرسش اصلی

مشارکت زائران ایرانی در پیاده‌روی اربعین چه تأثیری بر ابعاد مختلف انسجام و ثبات اجتماعی دارد؟

### ۴-۲. پرسش‌های فرعی

۱. پیاده‌روی اربعین چه نقشی در افزایش اعتماد اجتماعی میان زائران ایفا می‌کند؟
۲. این آیین چگونه می‌تواند سطح مشارکت اجتماعی و داوطلبانه را در جامعه ارتقا دهد؟

۳. چه تأثیری بر تقویت احساس تعلق و هویت جمعی دینی-ملی دارد؟
  ۴. پیاده‌روی اربعین تا چه اندازه در تقویت همدلی اجتماعی و باز تولید سرمایه اجتماعی مؤثر است؟
  ۵. پیاده‌روی اربعین چگونه بر انسجام اجتماعی و همبستگی میان زائران ایرانی تأثیر می‌گذارد؟
  ۶. چه ابعادی از مراسم پیاده‌روی اربعین به تقویت هویت دینی و ملی زائران کمک می‌کند؟
  ۷. نقش مشارکت مردمی و فعالیت‌های گروهی در پیاده‌روی اربعین در افزایش اعتماد و مدلی اجتماعی چیست؟
  ۸. چه چالش‌ها و فرصت‌هایی در مسیر ارتقای اثرگذاری مراسم پیاده‌روی اربعین بر انسجام اجتماعی وجود دارد؟
  ۹. سیاست‌گذاری‌های لازم برای بهره‌گیری بهتر از ظرفیت‌های پیاده‌روی اربعین در تقویت انسجام اجتماعی کدام‌اند؟
- این تحقیق می‌کوشد با تحلیل جامعه‌شناختی پیاده‌روی اربعین، نقش مناسک مذهبی را در تحکیم روابط اجتماعی و بازسازی هویت جمعی در جامعه دینی ایران مورد واکاوی قرار دهد.

## ۵. فرضیه‌های تحقیق

### ۱-۵. فرضیه اصلی

بین مشارکت زائران ایرانی در مناسک مذهبی پیاده‌روی اربعین و انسجام اجتماعی رابطه معناداری وجود دارد.

### ۲-۵. فرضیه فرعی

**فرضیه ۱:** بین شرکت در مناسک مذهبی پیاده‌روی اربعین و میزان احساس تعلق اجتماعی زائران ایرانی رابطه معناداری وجود دارد.

**فرضیه ۲:** شرکت در پیاده‌روی اربعین حسینی با افزایش احساس نشاط اجتماعی در میان زائران ایرانی رابطه دارد.

**فرضیه ۳:** پیاده‌روی اربعین به‌عنوان یک مناسک دینی، با تقویت هویت دینی در میان مشارکت‌کنندگان ایرانی رابطه معنادار دارد.

**فرضیه ۴:** بین شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و افزایش احساس امنیت اجتماعی در زائران رابطه معناداری وجود دارد.

**فرضیه ۵:** مناسک مذهبی اربعین تأثیر مثبتی بر اعتماد اجتماعی شرکت‌کنندگان ایرانی دارد.

## ۶. مبانی نظری و مفهومی پژوهش

جوامع بشری از دیر باز تاکنون، به نحوی دارای مذهب بوده‌اند. دانشمندان و جامعه‌شناسان با بررسی‌های دقیق، به این نکته پی برده‌اند که اساساً در جهان، طایفه و جامعه‌ای بدون اعتقادات و آداب و رسوم که در واقع کیش و مذهب بشمار می‌رود، وجود ندارد.

امروزه نه تنها در سرتاسر جهان مذهب وجود دارد؛ بلکه تحقیقات نشان می‌دهد طوایف اولیه‌ی بشر نیز دارای مذهب بوده‌اند. چنان‌که اسلاف و پیشینیان انسان امروزی نئاندرتال‌ها<sup>۱</sup> مرده‌های خود را به وضع خاصی دفن می‌کردند و ابزار کارشان را در کنارشان می‌نهادند و بدین طریق، عقیده خود را بوجود دنیای دیگر به اثبات می‌رساندند (کنیک، ۱۳۵۵، ص ۱۲۶).

در جامعه‌شناسی دین، مناسبات دین و جامعه مورد نظر است، همچنان‌که اندیشه‌های دینی، سازمان‌ها و نهادهای دینی، مناسک و شعائر دینی در این رشته مورد مطالعه قرار می‌گیرد. جامعه‌شناس دین از قضاوت ارزشی اجتناب می‌ورزد و تنها سعی در شناخت عقاید

۱. نئاندرتال‌ها گونه‌ای از انسان‌های اولیه بودند که حدود ۴۰ هزار سال پیش در اروپا و آسیای غربی زندگی می‌کردند. آنها با بدن قوی و مغز بزرگ، سازگار با سرمای یخبندان، ابزار سنگی می‌ساختند و از آتش استفاده می‌کردند.

به‌عنوان واقعیاتی مهم و روابط آنها با زمینه‌های اجتماعی دارد (ساروخانی، ۱۳۷۰، ص ۷۶۷).  
به نظر «همیلتون» جامعه‌شناسی دین بر آن است که نقش دین را در جامعه دریابد،  
اهمیت و تأثیر آن را بر تاریخ بشر تحلیل کند، گوناگونی عقاید و مراسم مذهبی در  
فرهنگ‌های مختلف را باز شناسد و نیروهای اجتماعی مؤثر در شکل‌گیری آنها را معین  
کند (Hamilton، 1995).

از آنجا که دین امری اجتماعی است یکی از زمینه‌های مطالعاتی جامعه‌شناسی، دین و  
چگونگی شکل‌گیری آن و ارتباطش با جامعه و ابعاد مختلف آن است، و نیز از آنجا که  
مسجد یک سازمان مذهبی وابسته به نهاد دینی است، ضروری است که مختصری به  
تعاریف مختلف دین و نظر جامعه‌شناسان دربارهٔ دین پرداخته شود.

تعریف دین در بین جامعه‌شناسان و اندیشمندان متفاوت است. گاهی یک سری  
آداب و رسوم خاص، دین به شمار می‌آید و گاهی آیین‌های الهی هم که توسط پیامبران  
الهی بر مردم عرضه شده است نیز دین خوانده می‌شود. شاید یکی از دشوارترین مباحث  
پایه در جامعه‌شناسی دین، ارائه تعریفی مناسب از دین باشد که تا حال چنین کاری،  
یعنی ارائه تعریفی جامع و مانع از دین، انجام نشده است. برای مثال، چند تعریف از دین  
ارائه می‌شود:

«رانی استارک»، یکی از چهره‌های سرشناس جامعه‌شناسی دین در آمریکا می‌گوید:  
«دین الگوهای اجتماعاً سازمان‌یافته از باورها و عملکردهایی است که به معنای غایبی  
مربوط می‌شوند و بر فرض وجود ما بعد الطبیعه استوارند» (سیدامامی، ۱۳۷۶).

«آلن بیرو»، به نقل از «بولی» می‌نویسد: «دین، مجموعهٔ باورها و اعمالی را در بر  
می‌گیرد که نسبت به یک واقعیت یکتا یا جمعی اما متعالی پدید می‌آید. واقعیاتی که  
انسان خود را بدان وابسته می‌داند و در صدد تماس و ارتباط با آن است» (ساروخانی، ۱۳۷۰،  
ص ۶۳۲).

«رابرت بلا»، جامعه‌شناس برجستهٔ معاصر و از شاگردان «تالکت پارسونز» در تعریف  
دین می‌نویسد: «مجموعه‌ای از اشکال و اعمال نمادین که انسان را به شرایط غایبی هستی  
خودش مربوط می‌کند» (سیدامامی، ۱۳۷۶).

در مبانی نظری «بررسی جامعه‌شناختی مناسبت‌های مذهبی و تأثیر آن بر انسجام اجتماعی با مطالعه موردی: پیاده‌روی اربعین زائران ایرانی» نظریه‌ها و چارچوب‌های جامعه‌شناختی مرتبط با مناسک مذهبی، انسجام اجتماعی و پدیده‌های جمعی اشاره شده که این نظریه‌ها عبارت‌اند از:

### ۱-۶. انسجام اجتماعی

انسجام اجتماعی به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های پایداری و سلامت جامعه، بیانگر میزان همبستگی درونی و توان جامعه در مواجهه با بحران‌ها و چالش‌هاست. مؤلفه‌هایی چون اعتماد اجتماعی، مشارکت مدنی، هویت جمعی و همدلی از عناصر اصلی انسجام اجتماعی به‌شمار می‌آیند (جلی، ۱۳۹۵، ص ۵۵).

### ۲-۶. دین و مناسک جمعی

در ادبیات کلاسیک جامعه‌شناسی، دین و به‌ویژه مناسک جمعی آن، نقش محوری در بازتولید همبستگی اجتماعی دارند.

- رحیمی (۱۳۸۲، صص ۳۲-۳۴) در صورت بنیانی حیات دینی، آیین‌های مذهبی را ابزاری برای تحکیم هویت جمعی و بازتولید وجدان جمعی می‌داند.  
 - گیدنز، نیز اگرچه از فرسایش سنت در نیای مدرن سخن می‌گوید، اما تأکید دارد که آیین‌های دینی همچنان توان بازسازی پیوندهای اجتماعی و هویت مشترک را دارا هستند (Giddens, 2006, pp. 442-445).

### ۳-۶. سرمایه اجتماعی و مشارکت دینی

سرمایه اجتماعی، که به‌ویژه توسط «پاتنام» مفهوم‌پردازی شده، شامل اعتماد، هنجارهای همکاری و شبکه‌های اجتماعی است که به تقویت همکاری و انسجام اجتماعی منجر می‌شود (Putnam, 2000, pp. 18-22). از این منظر، مشارکت در آیین‌های دینی می‌تواند یکی از قوی‌ترین منابع تولید سرمایه اجتماعی باشد.

## ۶-۴. سرمایه‌های بورديو و آيين اربعين

بورديو با معرفي انواع سرمايه (اقتصادي، فرهنگي، اجتماعي و نمادين)، نشان مي‌دهد که مناسب مذهب مي‌تواند زمينه‌اي براي انباشت و بازتوليد سرمايه اجتماعي و نمادين باشند. در آيين اربعين، سرمايه نمادين (مبثني بر ايتار و معنويت) و سرمايه اجتماعي (مبثني بر شبکه‌هاي همکاري مانند مواكب) به شدت تقويت مي‌شود (Bourdieu, 1986, p. 248).

## ۶-۵. پياده‌روي اربعين به مثابه پديده اجتماعي

مطالعات اخير نشان داده‌اند که آيين اربعين افزون بر بُعد معنوي، داراي آثار اجتماعي قابل توجهي بر تقويت هويت شيعي، احساس تعلق، همياري و اعتماد اجتماعي است (سليماني، ۱۳۹۹، ص ۹۴؛ رستمي و همکاران، ۱۳۹۸؛ فتاحي و همکاران، ۱۴۰۰). با اين حال، پژوهش‌هاي موجود بيشتر بر ابعاد سياسي و بين‌المللي اين آيين متمرکز بوده و کمتر به سنجش نظام مند نقش آن در بازتوليد انسجام اجتماعي در بستر جامعه ايران پرداخته‌اند (صادقي، ۱۳۹۷). براي تحليل جامعه‌شناختي پياده‌روي اربعين و نقش آن در انسجام اجتماعي، مي‌توان از چند رويکرد نظري استفاده کرد:

### ۱. نظريه انسجام اجتماعي دورکيم

دورکيم معتقد است آيين‌ها با ايجاد احساس تعلق مشترک و بازتوليد ارزش‌هاي جمعي، عامل اصلي انسجام اجتماعي هستند. از اين منظر، پياده‌روي اربعين با گردآوردن ميليون‌ها فرد در يک تجربه معنوي مشترک، انسجام اجتماعي را تقويت مي‌کند.

### ۲. نظريه مناسب گذار تورنر

تورنر، آيين‌ها را فرايندي مي‌داند که در آن شرکت‌کنندگان از حالت فردي خارج و به يک «اجتماع عاطفي» وارد مي‌شوند. در پياده‌روي اربعين نيز زائران تجربه‌اي جمعي و فراملي از همبستگي و برابري مي‌يابند که انسجام اجتماعي را تعميق مي‌بخشد.

### ۳. سرمايه اجتماعي پاتنام

براساس نظريه پاتنام، مشارکت در آيين‌هاي جمعي مي‌تواند سرمايه اجتماعي (اعتماد، شبکه‌هاي اجتماعي و هنجارهاي همکاري) را تقويت کند. پياده‌روي اربعين نيز

با تقویت روابط اجتماعی، همبستگی دینی و اعتماد متقابل، در تولید سرمایه اجتماعی مؤثر است.

#### ۴. کنش ارتباطی هابرماس

هابرماس بر اهمیت ارتباط و تعامل در فضای عمومی تأکید دارد. در پیاده روی اربعین، تعاملات گسترده میان زائران ایرانی و دیگر ملیت‌ها، فضای ارتباطی و تفاهم جمعی ایجاد می‌کند که به تحکیم انسجام اجتماعی کمک می‌نماید.

#### ۷. چارچوب نظری تحقیق

در این تحقیق به شناخت و بررسی تاثیر مراسم و مناسبت‌های مذهبی (پیاده روی اربعین) بر زائرین از مباحث اصلی جامعه‌شناسی به شمار می‌رود و دامنه و سیعی از تئوری‌ها و نظریه‌های مرتبط به خود اختصاص داده شده که برای تبیین متغیرها می‌توان با تکیه بر رویکرد کارکردگرایی و ساخت‌گرایی از چارچوب نظری حوزه جامعه‌شناسان مانند دورکیم و پارسونز استفاده می‌شود. نظام‌های سیاسی همواره تلاش می‌کنند با افزایش قابلیت و ظرفیت خود، توانایی پاسخ به درخواست‌ها و امکان رویارویی با مشکلات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را بدست آورند.

صاحب‌نظران و جامعه‌شناسان برجسته «الگوی کارکردی-سیستمی» از امیل دورکیم، تالکوت پارسونز و دیوید ایستون گرفته تا «گابریل آلموند» و «بینگهام پاول» درباره مناسک دینی-مذهبی، جشن‌ها که باعث همبستگی و انسجام اجتماعی می‌شود دیدگاه زیادی داشتند. دورکیم اعتقاد دارد که مناسک دینی و جشن‌های دسته‌جمعی، همبستگی و انسجام اجتماعی را ایجاد و حفظ می‌کند. وی می‌گوید این اهمیت ندارد که اعضای گروه برای چه کاری گرد هم می‌آیند، مهم این است که آنها گرد هم می‌آیند و کاری را به گونه دسته‌جمعی انجام می‌دهند. به بیان بهتر امر اساسی این است که انسان‌ها گرد هم می‌آیند، احساسات مشترکی را تجربه می‌کنند و به گونه یک کنش جمعی آن را بیان می‌کنند. بنابراین آنچه که دورکیم می‌گوید مهم کنش جمعی است، مهم نیست به چه منظوری.

بنابراین دورکیم کارکرد مناسک دینی را در قالب کنش جمعی و در نتیجه همبستگی و انسجام اجتماعی تبیین می‌کند. بر این منوال شاید بتوان صور دیگر پدیده‌های اجتماعی را که منجر به کنش جمعی می‌شوند را عامل انسجام اجتماعی تلقی کرد. جشن‌های دسته‌جمعی از جمله جشن‌های استقلال و پیروزی مردم در انقلاب‌ها را می‌توان یکی از موارد مهم از این نوع دانست. جشن‌ها، مراسم دسته‌جمعی و مناسک دینی-مذهبی به‌طور معمول به‌صورت گروهی برگزار می‌شوند. تعدادی از افراد جامعه گرد هم آمده و با تمسک به یک موضوع خاص به تبادل احساسات و عواطف نسبت به هم می‌پردازند.

این گونه جشن‌ها برای خود قاعده‌مندی‌ها و روش‌های خاص دارند. از این نظر بین جشن‌های دسته‌جمعی و مناسک مختلف اجتماعی-دینی یک نوع همانندی وجود دارد. بدین معنا که در هر دو پدیده، عنصر قاعده‌مندی و روش‌مندی وجود داشته و برگزاری آن فاقد نظم و مقررات خاص نیست. جشن‌های گروهی برخلاف مناسک دینی که از تقدیس برخوردار بوده و کمتر تغییرپذیرند، آسان‌تر با شرایط، مقتضیات و نیازهای زندگی بشری سازگار می‌گردند. از سویی برگزاری جشن‌های دسته‌جمعی ضمن اینکه منجر به کنش جمعی می‌شوند، از لحاظ روحی و روانی، شادابی، کاهش تنش‌های عاطفی، رفع تیره‌گی‌های روابط میان افراد و کاهش کشمکش‌های اجتماعی و درنهایت تقویت وحدت و امنیت ملی را به همراه دارد.

چارچوب نظری این پژوهش، با توجه به موضوع آن، نگاه کارکردگرایانه‌ای دارد، که روی مناسک و اعمال دینی گرایش بیشتری دارند، به خصوص بر نظریات دورکیم تأکید خواهد داشت که از منظری کارکردی به موضوع دین و مناسک دینی پرداخته و بیشترین تأکید او بر بعد مناسکی دین بوده است. در رابطه با تعریف دین از منظر کارکردگرایی به خصوص نظرات دورکیم، می‌توان این بررسی را انجام داد که دورکیم، در معرفی اجزاء دین به دو جزء عقاید و مناسک دینی توجه کرده و بیش از هر چیز کارکرد این عقاید و مناسک را مورد توجه قرار داده است.

«دورکیم»، دین را چنین تعریف می‌کند: «دین نظامی منسجم از عقاید و اعمال

مرتبط با چیزهای مقدس است. عقاید و اعمالی که همه پیروان را در قالب یک اجتماعی واحد (جامعه دینی) اتحاد می‌بخشد» (دورکیم، ۱۳۸۲، ص ۶۳).

به نظر «دورکیم»، پدیده‌های دینی به‌طور عمده به دو مقوله باورها و مناسک تقسیم می‌شوند (دورکیم، ۱۳۸۲، ص ۴۸). «دورکیم» کیش عبادی یا مناسک دینی را فقط مجموعه‌ای از اعمال تکراری که ایمان از راه آنها ترجمان بیرونی پیدا می‌کند، نمی‌داند، بلکه مجموعه وسایلی می‌داند که ایمان و احساس دینی از طریق آنها ایجاد و دوره به دوره تکرار می‌شود (دورکیم، ۱۳۸۲، ص ۱۳).

به استدلال «دورکیم»، دین در واقع زائیده مناسک است. از طریق مشارکت در مناسک و مراسم مذهبی است که قدرت اخلاقی جامعه آشکارا احساس می‌شود و احساسات اخلاقی و اجتماعی از همین طریق تقویت و تجدید می‌شوند (همیلتون، ۱۳۸۱، ص ۱۷۶).

به بیان «دورکیم»، دین شیوه‌های بیان ارزش‌های اخلاقی و اعتقادات جمعی هر اجتماع است. دین عقیده‌ای صرف نیست؛ بلکه با مراسم و مناسک همراه است که این خود نوعی حس همبستگی گروهی را تقویت می‌کند و بیانگر تأثیر و نفوذ جمع بر فرد است.

«دورکیم» استدلال می‌کنند که دین در خود، هم احساس و رفتار دارد و هم شیوه تفکر (افروغ، ۱۳۷۷، صص ۱۱۰-۱۰۹). «دورکیم» معتقد است، همه ادیان دارای مناسک و رفتارهای دینی منظمی هستند که در آن گروهی از مؤمنان گردهم جمع می‌شوند و حس همبستگی گروهی در آنها تقویت می‌شود (Giddens, 2006, p. 492).

درواقع مناسک دینی از نظر دورکیم، برای پیوند دادن اعضای گروه ضروری است؛ از این رو است که آنها نه تنها در وضعیت‌های عادی پرستش، بلکه در بحران‌های گوناگون زندگی که در آنها تغییرات گذرهای عمده اجتماعی مانند تولد، ازدواج با مرگ یافت می‌شود، تجربه می‌شود (Giddens, 2006, p. 493).

«هاری آلبر»، پژوهشگر دورکیمی چهار کارکرد عمده دین را از نظر دورکیم این گونه بیان می‌کند. دین برای نیروهای اجتماعی، انضباط‌بخش، انسجام‌بخش بود (با مراسم)، حیات‌بخش (با انتقال ارزش‌ها)، خوشبختی‌بخش است (فراستخواه، ۱۳۷۷، ص ۱۴۲).

همان‌طور که بیان شد در این پژوهش از منظر کارکردی و از نگاه دورکیم، به مناسک و رفتارهای دینی پرداخته می‌شود. به اعتقاد دورکیم، مناسک دینی برخلاف کنش‌های اقتصادی که در آن مردم به‌صورت جداگانه زندگی می‌کنند و به اهداف اجتماعی یا فردی خود مشغول هستند، با برقراری نوعی روابط عاطفی مثبت سبب انسجام و یکپارچگی میان شرکت‌کنندگان می‌شود. بخصوص در ایام برگزاری این مراسم گروه‌ها و افراد در کنار هم به گونه‌های دیگر از اوقات معمولی خویش دست به کنش‌های واحدی می‌زنند و خود را از دیگران باز نمی‌شناسند (جمشیدی‌ها و قبادی، ۱۳۸۶).

این اعتقادات، باورها و گرایش‌ها (فرضیه جامعه‌پذیری دینی) در هنگام برگزاری مراسم، وحدت، علاقه‌مندی و یکدلی را شرکت‌کنندگان فراهم می‌سازد (فرضیه انسجام اجتماعی) (جمشیدی‌ها و قبادی، ۱۳۸۶).

همبستگی و یگانگی که از روش همانندی در احساسات و تبعیت از نظام‌های ارزشی واحد صورت می‌گیرد، می‌تواند کنشگران را به هم متصل سازد. از سوی دیگر از آنجا که سنن و آداب دینی در مراسم مذهبی با گریه‌ها و عزاداری‌های جمعی که با شورآفرینی‌های خاصی همراه است، کنشگران با این عمل مذهبی نوعی احساس تطهیر و نزدیکی به خدا می‌کنند. این امر سبب نوعی کامیابی و نشاط برای کنشگران عزادار می‌شود. در واقع تفریح اجتماعی در این مراسم با توجه به ویژگی‌ها و جاذبه‌های خاص آن موجب تقویت، تحرک و آرامش و تجدید حیات فردی می‌شود (فرضیه تجدید حیات اجتماعی و دینی) (جمشیدی‌ها و قبادی، ۱۳۸۶).

به عقیده دورکیم در هر دینی انجام یک‌سری اعمال خاص برای پیروان و مؤمنان آن دین ممنوع گردیده است. انجام چنین اعمالی یک فرد تنبیه، ملامت یا دست‌کم نفرت عمومی را به دنبال خواهد داشت. در پی انجام اعمال ممنوعه، فرد گناهکار شده و باید منتظر نوعی عذاب از طرف جامعه یا طبیعت باشد (فرضیه نظارت و کنترل اجتماعی) (دورکیم، ۱۳۸۲، ص ۳۰۰).

به‌طور خلاصه چارچوب نظری این تحقیق مبتنی بر دیدگاه‌های کلاسیک و معاصر

جامعه‌شناسی دین و انسجام اجتماعی است. سه نظریه پرداز کلیدی در این چارچوب عبارت‌اند از:

### امیل دورکیم: کارکردگرایی و انسجام مکانیکی

دورکیم در اثر بنیادین خود صور بنیانی حیات دینی (۱۹۱۲) مناسک دینی را ابزاری برای تقویت انسجام اجتماعی می‌داند. از نظر وی، مشارکت در آیین‌های جمعی نوعی «هم‌احساسی جمعی» ایجاد می‌کند که منجر به شکل‌گیری وجدان جمعی و همبستگی مکانیکی در جوامع سنتی می‌شود (Durkheim, 1912, p. 223). مناسک، به‌ویژه زمانی که به صورت جمعی و با نمادهای مقدس انجام می‌شوند، نقش پیونددهنده و یکپارچه‌ساز دارند.

### ویکتور ترنر: آیین‌های گذار و جماعت‌گرایی<sup>۱</sup>

ترنر، با تمرکز بر مفهوم «لیمنالیته» در آیین‌های گذار، معتقد است که مناسک مذهبی می‌توانند فضایی خارج از ساختارهای قدرت و قشربندی ایجاد کنند که در آن احساس برابری، وحدت و «جماعت‌گرایی» تقویت می‌شود (Turner, 1969, p. 96). پیاده‌روی اربعین به‌عنوان یک «آیین گذار جمعی»، می‌تواند فرصت شکل‌گیری جماعتی دینی-فرهنگی را فراهم آورد که بر انسجام اجتماعی تأثیرگذار است.

### پیر بوردیو: میدان، سرمایه فرهنگی و بازتولید هویت

از منظر بوردیو، مشارکت در مناسک دینی را می‌توان نوعی کنش در «میدان مذهبی» دانست که در آن سرمایه فرهنگی و نمادین باز تولید می‌شود. مناسبت‌هایی مانند پیاده‌روی اربعین، علاوه بر کارکردهای آیینی، فرصت‌هایی برای نمایش هویت، تعلق اجتماعی و سرمایه‌گذاری نمادین در قالب کنش‌های مذهبی فراهم می‌سازند (Bourdieu, 1991, p. 125).

### نتیجه‌گیری چارچوب نظری

براساس ترکیب نظریات فوق، چارچوب نظری این تحقیق بر مبنای این پیش‌فرض

1. Communitas

استوار است که مشارکت در مناسبت‌های مذهبی، به‌ویژه آیین‌های جمعی مانند پیاده‌روی اربعین، می‌تواند به تقویت انسجام اجتماعی، همبستگی گروهی و احساس تعلق جمعی میان زائران منجر شود. انسجام اجتماعی، در این چارچوب، نه تنها به‌عنوان یک پیامد فردی تجربه دینی، بلکه به‌عنوان یک فرایند اجتماعی-فرهنگی بازتولیدشونده در بستر آیین‌های جمعی تحلیل می‌شود.

پس چارچوب نظری این پژوهش بر مبنای دیدگاه‌های کارکردگرایانه، تفسیری و نظریات انتقادی در جامعه‌شناسی دین و انسجام اجتماعی بنا شده است. از دیدگاه دورکیم، مناسک مذهبی نقش بنیادینی در تقویت وجدان جمعی و انسجام اجتماعی ایفا می‌کنند. ترنر با طرح مفهوم «جماعت‌گرایی» بر قدرت مناسک در خلق تجربه‌های جمعی و احساس یگانگی موقت تأکید دارد. در کنار این دو، بوردیو مناسک دینی را به‌عنوان میدانی برای بازتولید سرمایه فرهنگی و نمادین تفسیر می‌کند. در ترکیب این دیدگاه‌ها، پژوهش حاضر فرض می‌کند که مشارکت در آیین پیاده‌روی اربعین، به‌واسطه خلق فضاهای آیینی-اجتماعی، موجب تقویت انسجام اجتماعی در میان زائران ایرانی می‌شود.

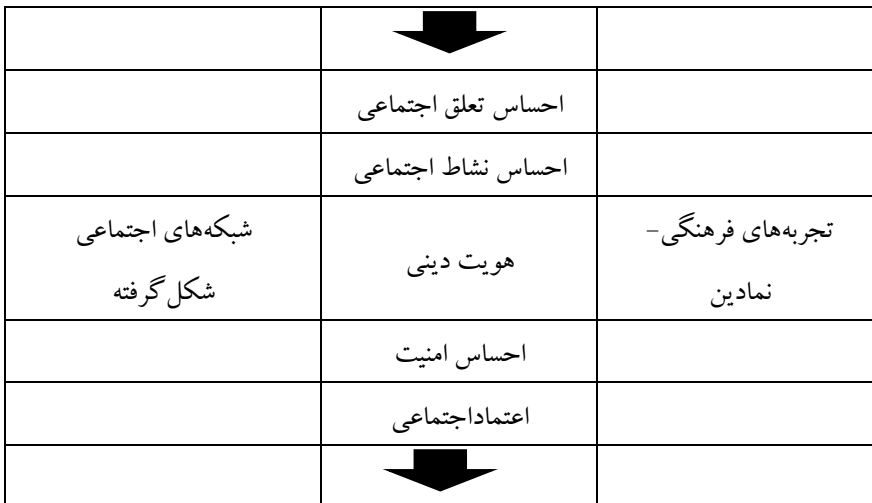
### ۱. جدول مفهومی<sup>۱</sup>

مفهوم نظری	تعریف مفهومی	نظریه‌پرداز / منبع	ابعاد و مؤلفه‌ها
انسجام اجتماعی	میزان احساس تعلق، اعتماد متقابل، همبستگی و همکاری در میان اعضای یک جامعه	دورکیم (۱۹۹۵) / چن و همکاران (۲۰۰۶)	اعتماد اجتماعی-وفاق اجتماعی- مشارکت مدنی- حس تعلق جمعی
مناسک مذهبی	کنش‌های آیین، نمادین و تکرارشونده با هدف ایجاد پیوند میان انسان و امر قدسی و همچنین تقویت پیوندهای اجتماعی	Durkheim (1912) Turner (1969)	نظم آیینی- تجربه جمعی- تکرارپذیری- بازتولید هویت

1. Operationalized Conceptual Table

مفهوم نظری	تعریف مفهومی	نظریه پرداز / منبع	ابعاد و مؤلفه‌ها
پیاده‌روی اربعین	آیینی بزرگ در جهان تشیع بامشارکت میلیونها زائر، که حامل پیام‌های دینی، هویتی، مقاومت فرهنگی و همبستگی اجتماعی است.	علمداری (۲۰۲۰)	جماعت‌گرایی (Communitas) همبستگی دینی - مشارکت خودجوش - مقاومت فرهنگی
سرمایه فرهنگی / نمادین	مجموعه‌ای از عناصر فرهنگی، آیینی، ارزشی و نمادین که افراد بامشارکت در آیین‌های مذهبی کسب می‌کنند.	Bourdieu (1991)	اعتبار مذهبی - ارزش نمادین مشارکت - نمایش دینداری و تعهد اجتماعی

### ۸. مدل مفهومی پیشنهادی پژوهش: پیاده‌روی اربعین



انسجام اجتماعی:

جدول شماره ۱. پیشینه‌های داخلی و خارجی پژوهش

پژوهش داخلی					
ردیف	نویسنده/ نویسندگان (سال)	عنوان پژوهش	روش تحقیق	تعداد نمونه	یافته‌ها
۱	فتحی (۱۴۰۴)	تحلیل جامعه‌شناختی مشارکت داوطلبانه در پیاده‌روی اربعین حسینی	کیفی: تئوری زمینه‌ای	۳۰ نفر زائر یا خدمت‌رسان	یافته‌ها نشان داد که مشارکت داوطلبانه در قالب مواکب، منجر به شکل‌گیری « سرمایه اجتماعی قوی»، «اعتماد تعمیم‌یافته» و «احساس تعلق خاطر عمیق» در میان شرکت‌کنندگان می‌شود. این مطالعه به این نتیجه رسید که اربعین به‌عنوان یک «مدرسه اجتماعی» عمل می‌کند که ارزش‌های همیاری و ایثار را باز تولید می‌نماید.
۲	طاهرخانی و همکاران (۱۳۹۹)	تأثیر پیاده‌روی اربعین بر تقویت هویت ملی و مذهبی در میان جوانان ایرانی	پیمایشی/پرسشنامه	۳۸۰ نفر جوانان ایرانی شرکت‌کننده در راهپیمایی اربعین	نتایج حاکی از آن بود که میان مشارکت در پیاده‌روی اربعین و تقویت هویت ملی-مذهبی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد؛ همچنین، این آیین باعث افزایش احساس غرور ملی و تقویت پیوندهای فراقومی در میان جوانان شرکت‌کننده شده بود.

پژوهش داخلی					
ردیف	نویسنده / نویسندگان (سال)	عنوان پژوهش	روش تحقیق	تعداد نمونه	یافته‌ها
۳	موسوی و بیات (۱۳۹۷)	بازشناسی سرمایه‌های نمادین در آیین اربعین: مطالعه‌ای میدانی	کیفی، مردم‌نگاری مشاهده و مصاحبه عمیق	نامشخص	یافته‌ها نشان می‌دهد که آیین اربعین عرصه‌ای برای تولید و بازتولید «سرمایه نمادین» (براساس ایثار و قربانی) و «سرمایه اجتماعی» است. این فرایند منجر به ایجاد نوعی «وجدان جمعی نوین» و تقویت انسجام در میان جامعه زائران می‌شود.
پژوهش خارجی					
ردیف	نویسنده / نویسندگان (سال)	عنوان پژوهش	روش تحقیق	تعداد نمونه	یافته‌ها
۴	Enjil (2024)	دیجیتال و الهی: رسانه‌های اجتماعی و دگرگونی زیارت اربعین	روش آمیخته؛ تحلیل محتوای کمی پست‌ها و کیفی مصاحبه	نامشخص	این مطالعه بررسی می‌کند که چگونه پلتفرم‌های رسانه‌های اجتماعی، تجربه اربعین را متحول کرده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که به اشتراک گذاری دیجیتال این زیارت، پیام‌های همبستگی و مراقبت را تقویت می‌کند، حس جمعی را فراتر از شرکت‌کنندگان فیزیکی گسترش می‌دهد و یک آرشیو دیجیتالی از انسجام اجتماعی ایجاد می‌کند که اثر این مناسک را در طول سال تقویت می‌نماید.

پژوهش خارجی

ردیف	نویسنده / نویسندگان (سال)	عنوان پژوهش	روش تحقیق	تعداد نمونه	یافته‌ها
۵	Al-Mohammad & Peluso (2023)	زیارت اربعین: همبستگی، تقدس و بقا	قوم‌نگاری؛ مشاهده و مصاحبه عمیق	زائران عراق، ایران و لبنان	این مطالعه استدلال می‌کند که پیاده‌روی اربعین شکلی منحصر به فرد از «همبستگی فراملی» و یک «اجتماع عاطفی» ایجاد می‌کند که فراتر از مرزهای ملی، قومی و طبقاتی عمل می‌نماید. این تحقیق نشان می‌دهد که چگونه اعمال مهمان‌نوازی (موکب)، پیوندهای اجتماعی قدرتمند و حس هویت مشترک را ایجاد می‌کند و به عنوان مکانیسمی برای انسجام اجتماعی در منطقه‌ای دوپاره عمل می‌نماید.
۶	Szanto (2022)	فراتر از فرقه‌گرایی: زیارت اربعین و همبستگی شیعی	قوم‌نگاری و تحلیل گفتمان	زائران و مقامات مذهبی	سزانتو خوانش‌های صرفاً فرقه‌گرایانه از اربعین را به چالش می‌کشد. این تحقیق نشان می‌دهد که این زیارت، شکل پیچیده‌ای از همبستگی را بیان می‌کند که اگرچه ریشه در هویت شیعی دارد، اما همچنین فضاهای همه شمول برای برخورد و همکاری ایجاد می‌نماید. این مطالعه نتیجه می‌گیرد که مناسب‌ترین مقیاس می‌تواند به‌عنوان عوامل قدرتمند یکپارچگی اجتماعی عمل کنند، حتی در میانه مناقشات سیاسی.

پژوهش خارجی					
ردیف	نویسنده / نویسندگان (سال)	عنوان پژوهش	روش تحقیق	تعداد نمونه	یافته‌ها
۷	Deeb & Harb (2020)	تقوا، نیکو کاری و اخلاق مراقبت در زیارت شیعیان	روش کیفی	زائران شیعه	نویسندگان نشان می‌دهند که چگونه خدمات داوطلبانه و اعمال خیریه در طول زیارت‌هایی مانند اربعین، تنها تکالیف مذهبی نیستند، بلکه اعمالی هستند که اخلاق اجتماعی و اخلاق عمومی را تولید و تقویت می‌کنند. این «اخلاق مراقبت»، پیوندهای اجتماعی را تقویت کرده و شبکه‌های اجتماعی تاب‌آور می‌سازد که سهمی مهم در ثبات اجتماعی دارد.

### تطابق فرضیه‌ها با چارچوب نظری تحقیق

براساس مبانی فوق، چارچوب نظری این پژوهش بر ایده اصلی «نقش مناسب مذهبی در تقویت انسجام و ثبات اجتماعی» استوار است. در این چارچوب:

- متغیر مستقل: مشارکت در پیاده‌روی اربعین.
- متغیر وابسته: انسجام و ثبات اجتماعی با ابعاد پنجگانه: احساس نشاط اجتماعی، هویت دینی، احساس تعلق اجتماعی، احساس امنیت و اعتماد اجتماعی.
- مکانیزم‌های واسطه‌ای: شبکه‌های اجتماعی شکل گرفته در طول پیاده‌روی اربعین (مانند مواكب و گروه‌های دوستی) و تجربه‌های فرهنگی-نمادین (ایثار، وفاداری، معنویت جمعی) ناشی از پیاده‌روی اربعین.

## جدول ۲. چارچوب نظری و فرضیه‌ها

فرضیه	تعمیم ایده	ایده	نظریه پرداز
بین شرکت در مناسک مذهبی پیاده‌روی اربعین و میزان احساس تعلق اجتماعی زائران ایرانی رابطه معناداری وجود دارد.	پیاده‌روی اربعین با ایجاد فضای تجربه مشترک و مناسک دینی، انسجام اجتماعی میان زائران ایرانی را بطور معناداری افزایش می‌دهد.	نقش دین و مناسک دینی در بازتولید هویت جمعی و همبستگی اجتماعی	امیل دورکیم (۱۳۸۲)
شرکت در پیاده‌روی اربعین حسینی با افزایش احساس نشاط اجتماعی در میان زائران ایرانی رابطه دارد.	مشارکت فعال در مراسم پیاده‌روی اربعین باعث تقویت هویت دینی و ملی در زائران می‌شود.	استمرار نقش آیین‌های دینی در شکل‌گیری هویت جمعی حتی در عصر مدرن تأکید دارد.	Giddens (2006)
پیاده‌روی اربعین به‌عنوان یک مناسک دینی، با تقویت هویت دینی در میان شرکت‌کنندگان ایرانی رابطه معنادار دارد.	فعالیت‌های گروهی و داوطلبانه در پیاده‌روی اربعین منجر به افزایش اعتماد اجتماعی و همدلی میان شرکت‌کنندگان می‌شود.	نظریه‌های سرمایه اجتماعی که مشارکت اجتماعی و اعتماد متقابل را کلیدانسجام اجتماعی می‌دانند.	چلبی (۱۳۹۵)
بین شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و افزایش احساس امنیت اجتماعی در زائران رابطه معناداری وجود دارد.	وجود چالش‌های فرهنگی، اجتماعی و مدیریتی می‌تواند اثرگذاری پیاده‌روی اربعین بر انسجام اجتماعی را محدود کند.	مطالعات جامعه‌شناختی که به موانع بازتولید سرمایه اجتماعی در مناسک جمعی اشاره دارند.	شجاعی‌زند (۱۳۹۹)
مناسک مذهبی اربعین تأثیر مثبتی بر اعتماد اجتماعی شرکت‌کنندگان ایرانی دارد.	اجرای سیاست‌گذاری‌های دقیق و کارشناسانه در مدیریت مراسم پیاده‌روی اربعین، ظرفیت آن را در تقویت انسجام اجتماعی بطور قابل توجهی افزایش می‌دهد.	رویکردهای کارکردگرایانه در جامعه‌شناسی که بر نقش سیاست‌گذاری در حفظ و تقویت سرمایه‌های اجتماعی تأکید دارند.	دورکیم (۱۳۸۲) Putnam (2000)

## ۱۰. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، پیمایشی است. روش پیمایش باتوجه به ماهیت موضوع و لزوم گردآوری داده‌های میدانی از زائران ایرانی شرکت‌کننده در پیاده‌روی اربعین انتخاب گردید.

## ۱۱. جامعه آماری

جامعه آماری تحقیق شامل کلیه زائران ایرانی شرکت‌کننده در مراسم پیاده‌روی اربعین حسینی در سال (۱۴۰۳) می‌باشد. باتوجه به گستردگی جامعه آماری و محدودیت‌های زمانی و مکانی، امکان سرشماری کل جامعه وجود نداشت؛ ازاین‌رو، نمونه‌گیری صورت گرفت.

## ۱۲. حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

با بهره‌گیری از فرمول کوکران و در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵ درصد و خطای مجاز ۰/۰۵، حجم نمونه مورد نیاز ۳۸۴ نفر برآورد شد. برای اطمینان از دقت و پوشش کافی، حجم نمونه نهایی به ۴۰۰ نفر افزایش یافت. روش نمونه‌گیری بصورت تصادفی سیستماتیک (با فاصله زمانی مشخص) در میان زائران ایرانی در مرزهای ورودی و خروجی کشور در موب‌های مستقر در ایران انجام گرفت.

## ۱۳. ابزارگردآوری داده‌ها

ابزار اصلی گردآوری داده‌ها پرسشنامه محقق ساخته بود که براساس مبانی نظری و مطالعات پیشینه طراحی گردید. پرسشنامه شامل دو بخش اصلی بود:

۱. اطلاعات جمعیت‌شناختی (سن، جنسیت، تحصیلات، وضعیت تأهل و سابقه حضور در مراسم اربعین).
۲. گویه‌های اصلی تحقیق در ابعاد مختلف انسجام اجتماعی (احساس نشاط اجتماعی، هویت دینی، احساس تعلق اجتماعی، احساس امنیت و اعتماد اجتماعی). این

گویه‌ها در قالب طیف شش درجه‌ای لیکرت (کاملاً مخالفم تا کاملاً موافقم) طراحی شدند.

#### ۱۴. روایی پرسشنامه

برای بررسی روایی پرسشنامه، از دو روش استفاده شد:

۱. روایی صوری: پرسشنامه در اختیار چند تن از اساتید رشته جامعه‌شناسی و کارشناسان حوزه دین و فرهنگ قرار گرفت و اصلاحات لازم براساس نظر آنان انجام شد.

۲. روایی محتوایی: گویه‌ها براساس مبانی نظری معتبر و مطالعات پیشینه طراحی گردید تا پوشش دهنده ابعاد مختلف انسجام اجتماعی باشد.

#### ۱۵. پایایی پرسشنامه

به منظور سنجش پایایی پرسشنامه، یک پیش‌آزمون بر روی ۳۰ نفر از زائران ایرانی اجرا گردید. سپس ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. مقدار بدست آمده برابر ۰/۸۵۲ بود که نشان‌دهنده پایایی مناسب ابزار تحقیق محسوب می‌شود.

#### ۱۶. شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها

پس از گردآوری داده‌ها، آنها با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. در سطح توصیفی از شاخص‌هایی مانند میانگین، انحراف معیار و فراوانی استفاده شد و در سطح استنباطی برای آزمون فرضیات از آزمون‌های آماری نظیر همبستگی پیرسون و تحلیل رگرسیون چند متغیره بهره گرفته شد.

#### ۱۷. یافته‌های توصیفی تحقیق

نتایج نشان می‌دهد که از میان ۴۰۰ نفر پاسخگو، ۶۳ درصد مرد و ۳۷ درصد زن بوده‌اند. ۳۱/۵ درصد در گروه سنی کمتر از ۳۰ سال، ۵۲/۵ درصد در گروه سنی ۳۰ تا ۵۰ سال و

۱۶ درصد در گروه سنی ۵۰ سال و بالاتر قرار دارند. میانگین سنی پاسخ‌گویان حدود ۳۷/۴ سال است. ۱ درصد پاسخ‌گویان بی‌سواد، ۱۷/۳ درصد پاسخ‌گویان دارای تحصیلات زیر دیپلم، ۲۷ درصد دارای تحصیلات پیش‌دانشگاهی و دیپلم، ۳۹ درصد دارای تحصیلات فوق‌دیپلم و لیسانس و ۱۵/۷ درصد دارای تحصیلات فوق‌لیسانس و دکتری بوده‌اند. ۲۳/۶ درصد پاسخ‌گویان دارای شغل آزاد، ۱۹/۳ درصد کارمند، ۱۴/۳ درصد خانه‌دار، ۱۰/۸ درصد دانشجوی، ۶/۷ درصد کاسب، ۵/۵ درصد محصل، ۵ درصد کارگر، ۳/۹ درصد بازنشسته، ۳/۶ درصد فرهنگی، ۳/۴ درصد بیکار، ۱/۹ درصد نظامی، ۱/۵ درصد روحانی و ۰/۵ درصد به مشاغل دیگری اشاره کرده‌اند. ۳۷/۵ درصد پاسخ‌گویان دارای قومیت فارس، ۱۹/۶ درصد ترک، ۱۱/۷ درصد عرب، ۱۰/۵ درصد کرد، ۹/۳ درصد لر، ۲/۳ درصد لک، ۲ درصد بلوچ، ۱/۵ درصد گیلکی، ۱/۵ درصد مازنی، ۱/۳ درصد طالشی، ۰/۷ درصد تات و ۲ درصد دیگر اقوام بودند. ۳۴/۲ درصد پاسخ‌گویان از مرز مهران، ۲۰/۹ درصد از مرز شلمچه، ۱۳/۸ درصد از مرز خسروی، ۱۱/۱ درصد از مرز ترمچین، ۱۰/۴ درصد از مرز باشماق و ۹/۷ درصد از مرز چذابه از ایران خارج شده‌اند. ۳۴/۴ درصد پاسخ‌گویان از مرز مهران، ۲۰/۸ درصد از مرز شلمچه، ۱۳/۳ درصد از مرز خسروی، ۱۰/۸ درصد از مرز ترمچین، ۱۰/۴ درصد از مرز باشماق و ۱۰/۲ درصد از مرز چذابه به کشور وارد شده‌اند. ۶۳/۸ درصد زائران بیش از ۴ مرتبه، ۱۸/۹ درصد ۳ مرتبه، ۱۱/۲ درصد ۲ مرتبه و ۶/۱ درصد یک مرتبه در پیاده‌روی اربعین امسال و سال‌های گذشته حضور داشته‌اند.

### انسجام اجتماعی

نتایج نشان داد که میانگین و انحراف معیار پاسخ‌ها از ۲۰ نمره در پنج بُعد انسجام اجتماعی و شاخص آن شامل: احساس نشاط اجتماعی (میانگین ۱۰/۵۶ و انحراف معیار ۵/۸۰۲)، هویت دینی (میانگین ۱۱/۴۴ و انحراف معیار ۵/۷۲۴)، احساس تعلق اجتماعی (میانگین ۱۴/۱۲ و انحراف معیار ۵/۷۲۳)، احساس امنیت (میانگین ۱۰/۴۸ و انحراف

معیار ۵/۵۲۶) و اعتماد اجتماعی (میانگین ۱۱/۳۲ و انحراف معیار ۵/۵۲۱). میانگین کل شاخص انسجام اجتماعی از ۲۰ نمره ۱۱/۵۸ و انحراف معیار آن ۰/۴۴۳ است. میانگین ۱۱/۵۸ از ۲۰ نمره به وضوح بالاتر از نقطه میانی مقیاس یعنی ۱۰ قرار دارد، این نتیجه حاکی از آن است که به طور کلی، احساس انسجام اجتماعی در میان زائران پیاده روی اربعین در سطح بسیار مطلوب و بالایی ارزیابی شده و شرکت در این مراسم به وضوح با تقویت ابعاد مختلف انسجام اجتماعی همراه بوده است. واریانس ۰/۴۴۳ نشان دهنده پراکندگی بسیار کم میانگین های ابعاد پنج گانه حول میانگین کل است. این میزان واریانس پایین حاکی از آن است که اگرچه هر بعد به تنهایی میانگین متفاوتی دارد (برای مثال تعلق اجتماعی بسیار بالا و احساس امنیت به نسبت پایین تر،)؛ اما این مقادیر به طور همگون حول یک میانگین مرکزی جمع شده اند و شاخص کلی از ثبات و یکپارچگی خوبی برخوردار است. به عبارت دیگر، ابعاد مختلف انسجام اجتماعی به صورت متعادل و هماهنگ در تجربه زائران حضور داشته اند.

جدول ۳. میانگین و انحراف معیار ابعاد انسجام اجتماعی و شاخص آن

متغیر	میانگین (از ۲۰ نمره)	انحراف معیار
احساس نشاط اجتماعی	۱۰/۵۶	۵/۸۰۲
هویت دینی	۱۱/۴۴	۵/۷۲۴
احساس تعلق اجتماعی	۱۴/۱۲	۵/۷۲۳
احساس امنیت	۱۰/۴۸	۵/۵۲۶
اعتماد اجتماعی	۱۱/۳۲	۵/۵۲۱
شاخص انسجام اجتماعی	۱۱/۵۸	۵/۶۵۲
انحراف معیار بین گروهی		۰/۴۴۳

### ضریب همبستگی

از آنجا که پایه و اساس مطالعات تحلیل مسیر، سنجش اثر همبستگی میان متغیرها می‌باشد، در ادامه ماتریس همبستگی متغیرهای پژوهش ارائه شده است. نتایج جدول همبستگی‌های زوجی نشان می‌دهد که، ضریب همبستگی مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و تعلق اجتماعی  $0/502$  و سطح معنی‌داری آن ( $p=0/000 < 0/01$ ) است؛ بنابراین در سطح معنی‌داری ۱ درصد میان مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و تعلق اجتماعی رابطه معنی‌داری در سطح ۱ درصد وجود دارد.

ضریب همبستگی مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و افزایش نشاط اجتماعی زائران ایرانی  $0/645$  و سطح معنی‌داری آن ( $p=0/000 < 0/01$ ) است؛ بنابراین در سطح معنی‌داری ۱ درصد میان مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و افزایش نشاط اجتماعی زائران ایرانی رابطه معنی‌داری در سطح ۱ درصد وجود دارد.

ضریب همبستگی مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و هویت دینی  $0/586$  و سطح معنی‌داری آن ( $p=0/000 < 0/01$ ) است؛ بنابراین در سطح معنی‌داری ۱ درصد میان مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و هویت دینی رابطه معنی‌داری در سطح ۱ درصد وجود دارد.

ضریب همبستگی مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و احساس امنیت  $0/585$  و سطح معنی‌داری آن ( $p=0/000 < 0/01$ ) است؛ بنابراین در سطح معنی‌داری ۱ درصد بین مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و احساس امنیت رابطه معنی‌داری در سطح ۱ درصد وجود دارد.

ضریب همبستگی مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و اعتماد اجتماعی  $0/707$  و سطح معنی‌داری آن ( $p=0/000 < 0/01$ ) است؛ بنابراین در سطح معنی‌داری ۱ درصد بین مؤلفه شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و اعتماد اجتماعی رابطه معنی‌داری در سطح ۱ درصد وجود دارد.

جدول ۴. ضریب همبستگی شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و مؤلفه‌های انسجام اجتماعی در بین زائران

نام متغیرها (شاخص)	آزمون و سطح آن	۱	۲	۳	۴	۵	۶
شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین	ضریب همبستگی	۱					
	سطح معنی داری						
تعلق اجتماعی	ضریب همبستگی	۰/۵۰۲**	۱				
	سطح معنی داری	۰/۰۰۰					
نشاط اجتماعی	ضریب همبستگی	۰/۶۴۵**	۰/۴۸۷**	۱			
	سطح معنی داری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰				
هویت دینی	ضریب همبستگی	۰/۵۸۶**	۰/۷۳۴**	۰/۵۷۲**	۱		
	سطح معنی داری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰			
احساس امنیت	ضریب همبستگی	۰/۵۸۵**	۰/۶۸۹**	۰/۷۶۳**	۰/۶۶۷**	۱	
	سطح معنی داری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰		
اعتماد اجتماعی	ضریب همبستگی	۰/۷۰۷**	۰/۸۱۱**	۰/۸۵۹**	۰/۶۲۰**	۰/۶۸۳**	۱
	سطح معنی داری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	

\*\* معنی داری آزمون در سطح ۱ درصد

\* معنی داری آزمون در سطح ۵ درصد

### تحلیل مسیر

در این پژوهش برای بررسی اثرات مستقیم و غیرمستقیم شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین بر مؤلفه‌های انسجام اجتماعی مدلی نظری بر اساس پیشینه نظری و تجربی طراحی شد. فرضیه‌های ارائه شده نیز بیانگر روابط علی میان متغیرهای موجود در مدل است. در این پژوهش بررسی همزمان فرضیه‌ها در قالب مدل اولیه صورت می‌گیرد. برای ارزیابی مدل فرضی این پژوهش، ابتدا با استفاده از روش پیشینه احتمال به برآورد پارامترها پرداخته شد. پارامترهای برآورد شده شامل ضرایب اثر مستقیم، ضرایب اثر غیرمستقیم و

ضرایب اثر کل می‌باشد که برای هر کدام از این پارامترها جدول جداگانه‌ای حاوی ضرایب برآورد استاندارد شده، خطای استاندارد برآورد و ارزش  $t$  مربوط به آزمون معنی‌داری این پارامترها ارائه شده است. ضمن اینکه پاسخ‌گویی به فرضیه‌های پژوهش باتوجه به این ضرایب صورت گرفت. پیش از هرچیز، نمودار مدل اولیه شرکت در پیاده‌روی اربعین و مؤلفه‌های انسجام اجتماعی در بین زائران ایرانی به همراه مشخصه‌های برازندگی مدل ارائه شده است؛ لذا داده‌ها، نمودار مسیر مدل اصلاح‌نشده شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین همراه با پارامترهای برآورد شده (مقادیر استاندارد) و اعداد معناداری ( $t$ ) ارائه شده است.

### مشخصات برازندگی مدل

به منظور بررسی مدل با استفاده از نرم‌افزار ایموس به بررسی برازندگی آن باداده‌ها پرداخته شد. برای برآورد پارامترها، بهترین برازندگی روش بیشینه احتمال می‌باشد. در روش مذکور یک فرایند تکرار شونده به منظور برآورد پارامترها انجام می‌گیرد و بر پایه این برآورد تابعی به نام تابع برازندگی محاسبه می‌گردد. این تابع ضریبی است که برازندگی پارامترها را باداده‌ها توصیف می‌کند. زمانی که یک مدل دقیقاً مشخص گردید و دارای ویژگی‌های همانند بوده و برآورد و آزمون آن امکان پذیر گردد، در این صورت برای برازندگی آن می‌توان از شاخص‌های برازش<sup>۲</sup> استفاده کرد.  $\chi^2$  یکی از پرکاربردترین این شاخص‌ها به شمار می‌آید که هرچه مقدار آن به صفر نزدیک‌تر باشد، نشان‌دهنده برازش بهتر مدل است. باین حال باتوجه به اینکه مقدار مجذور کای تحت تأثیر حجم نمونه و تعداد روابط مدل ساختاری قرار می‌گیرد و لذا شاخص مطمئنی نیست، از شاخص‌های دیگری نیز برای برازش مدل‌ها استفاده می‌شود. ریشه خطای میانگین مجذورات تقریب (RMSEA)<sup>۳</sup> شاخص دیگری است که برای مدل‌های خوب کمتر از ۰/۰۵ و برای مدل‌های متوسط بین ۰/۰۵ تا ۰/۰۸ و برای مدل‌های ضعیف بالاتر

1. maximum likelihood

2. Fit indexes

3. Root Mean Square Error of Approximation

از ۰/۱ است (براون و سودک، ۱۹۹۳)؛ همچنین براساس یک قاعده کلی، شاخص‌های برازندگی تطبیقی (CFI)<sup>۱</sup>، نرم‌شده برازندگی (NFI)<sup>۲</sup>، نرم‌نشده برازندگی (NNFI)<sup>۳</sup>، نیکویی برازش (GFI)<sup>۴</sup>، نیکویی برازش اصلاح شده (AGFI)<sup>۵</sup> و برازش افزایشی (IFI)<sup>۶</sup> برای مدل‌های خوب بالاتر از ۰/۹۰ خواهد بود. مقادیر بالای ۰/۸۰ نیز نشان‌دهنده برازش به نسبت خوب یا متوسط مدل است (مک‌کالوم و اوستین، ۲۰۰۰م؛ کلاین، ۲۰۰۵م)؛ همچنین ریشه میانگین مربعات باقی‌مانده استاندارد شده<sup>۷</sup> (SRMR) بایستی کمتر از ۰/۰۵ باشد. در جدول شاخص‌های برازش مدل اولیه آمده است.

جدول ۵. شاخص‌های برازش مدل اولیه

شاخص	$\chi^2/df$	RMSEA	NFI	NNFI	CFI	GFI	AGFI	IFI	SRMR
مقادیر	۳/۷۵	۰/۰۸۵	۰/۹۸	۰/۹۴	۰/۹۹	۰/۹۹	۰/۹۴	۰/۹۹	۰/۰۲۳

از تقسیم مجذور کای بر درجات آزادی شاخصی بدست می‌آید که چنانچه کوچکتر از ۳ باشد قابل قبول می‌باشد. در این پژوهش شاخص ذکر شده ۳/۷۵ بدست آمده است. با این حال از آنجا که این شاخص برازش تحت تاثیر حجم نمونه و همبستگی‌های موجود در مدل است، از دیگر شاخص‌های برازش از جمله ریشه میانگین مجذور برآورد خطای تقریب (RMSEA)، شاخص نرم‌شده برازش (NFI)، شاخص نرم‌نشده برازش (NNFI)، شاخص برازش تطبیقی (CFI)، نیکویی برازش (GFI)، نیکویی برازش اصلاح شده (AGFI)، و برازش افزایشی (IFI) و ریشه میانگین مربعات باقی‌مانده استاندارد شده (SRMR) نیز استفاده می‌گردد. براساس نتایج بدست آمده با توجه به اینکه

1. Comparative Fit Index
2. Normed Fit Index
3. Non-Normed Fit Index
4. Goodness of Fit Index
5. Goodness of Fit Index
6. Incremental Fit Index
7. Standardized Root Mean of Residuals

مقدار (RMSEA=۰/۰۸۵) است می‌توان برازش مدل را تا اندازه‌ای مطلوب دانست؛ همچنین در دیگر شاخص‌ها از جمله (AGFI و GFI، CFI، NNFI، NFI) نتایج بالاتر از ۰/۹۰ می‌باشد که حاکی از برازش قابل قبول مدل می‌باشد. ضمن اینکه شاخص SRMR نیز کوچکتر از ۰/۰۵ محاسبه شده است. با این حال، نظر به اینکه دو مسیر موجود در مدل دارای ضرایب غیرمعنادار شده‌اند؛ لذا به منظر دستیابی به مدل اصلاحی و برازش یافته پژوهش، اقدام به حذف این دو مسیر شد تا شاخص‌های برازش نیز بهبود یابد. بر همین اساس در ادامه، نمودار مسیر مدل نهایی و برازش شده شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین همراه با پارامترهای برآورد شده (مقادیر استاندارد) و اعداد معناداری (t) ارائه شده است؛ بنابراین می‌توان گفت مدل علی روابط شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین و مؤلفه‌های انسجام اجتماعی در بین زائران ایرانی برازش مناسبی با داده‌ها دارد. نمودار مسیر مدل اولیه شرکت در پیاده‌روی اربعین و مؤلفه‌های انسجام اجتماعی در میان زائران ایرانی و شاخص‌های برازش آن بیانگر برازش مطلوب مدل بود.

### ۱۹. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی جامعه‌شناختی مناسبت‌های مذهبی به‌ویژه آیین پیاده‌روی اربعین و تأثیر آن بر انسجام و ثبات اجتماعی زائران ایرانی انجام شد. یافته‌های بدست آمده از تجزیه و تحلیل داده‌ها حاکی از آن است که پیاده‌روی اربعین به‌مثابه یک رخداد دینی-فرهنگی بزرگ، کارکردهای اجتماعی و انسجام‌بخش قابل توجهی دارد. این آیین توانسته است در سطح بین فردی و جمعی، احساس همبستگی، مشارکت، اعتماد اجتماعی و هویت مشترک را در میان زائران تقویت کند.

مطابق نتایج، ابعاد گوناگون انسجام اجتماعی، از جمله همبستگی عاطفی، انسجام هویتی، مشارکت اجتماعی، مدارای فرهنگی، و تقویت سرمایه اجتماعی در تجربه زائران حضور معناداری داشتند. مناسک جمعی، فضای معنوی، همسفری، خدمت‌رسانی داوطلبانه و همدلی میان شرکت‌کنندگان از جمله عوامل مؤثر در تقویت این مؤلفه‌ها بودند.

از منظر نظری، یافته‌ها با دیدگاه‌های دورکیم در مورد نقش آیین‌ها در تقویت وجدان

جمعی، نظریه گافمن در خصوص تعاملات نمادین، و مفهوم «سرمایه اجتماعی» پاتنام همخوانی دارند؛ همچنین، مقایسه با تحقیقات پیشین داخلی و خارجی نیز نشان داد که مناسبت‌های مذهبی بزرگ‌مقیاس، به‌ویژه آیین‌های مشارکتی مانند اربعین، توان بالقوه‌ای در بازتولید انسجام اجتماعی، شکل‌دهی به هویت دینی مشترک و تقویت همبستگی ملی دارند. در مجموع، این پژوهش نشان داد که مناسبت مذهبی اربعین نه تنها پدیده‌ای دینی، بلکه پتانسیلی قوی برای انسجام‌بخشی اجتماعی به شمار می‌رود؛ بنابراین، توجه سیاست‌گذاران فرهنگی، نهادهای اجتماعی، و مراکز دینی به کارکردهای اجتماعی این آیین می‌تواند به تقویت پیوندهای اجتماعی، کاهش شکاف‌های فرهنگی و ارتقای سرمایه اجتماعی در سطح ملی منجر شود. پس نتیجه می‌گیریم که یافته‌های حاصل از تحلیل همبستگی و فرضیه‌های تحقیق نشان می‌دهد که مشارکت در این آیین جمعی، تأثیر مثبت و معناداری بر ابعاد مختلف انسجام اجتماعی دارد. در ادامه، هر فرضیه به تفکیک مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

### تحلیل فرضیه ۱: رابطه مشارکت در مناسک اربعین و تعلق اجتماعی

فرضیه اول تحقیق بیان می‌کرد: «بین شرکت در مناسک مذهبی پیاده‌روی اربعین و میزان احساس تعلق اجتماعی زائران ایرانی رابطه معناداری وجود دارد». ضریب همبستگی میان مشارکت در پیاده‌روی و تعلق اجتماعی ۰/۵۰۲ و سطح معنی‌داری آن ۰/۰۰۱ است، که نشان‌دهنده وجود رابطه مثبت و معنادار در سطح ۱ درصد می‌باشد. این یافته با نظریه دورکیم (۱۳۸۲) هم‌سو است که مناسک مذهبی را ابزار بازتولید هویت جمعی و تقویت وجدان جمعی می‌داند. تجربه مشترک آیینی، حس تعلق اجتماعی و همبستگی میان زائران را افزایش می‌دهد (دورکیم، ۱۹۹۵م). یافته‌های مشابه در پژوهش‌های داخلی و خارجی نیز مشاهده شده است؛ برای مثال، سلیمانی (۱۳۹۹) نشان داد که مشارکت در آیین‌های جمعی مذهبی باعث تقویت حس تعلق اجتماعی و هویت جمعی در میان زائران می‌شود.

### تحلیل فرضیه ۲: رابطه مشارکت در پیاده‌روی اربعین و نشاط اجتماعی:

فرضیه دوم بیان می‌کرد: «شرکت در پیاده‌روی اربعین حسینی با افزایش احساس

نشاط اجتماعی در میان زائران ایرانی رابطه دارد». ضریب همبستگی ۰/۶۴۵ با سطح معنی داری ۰/۰۰۱ نشان می دهد که مشارکت در این مناسک، نشاط اجتماعی زائران را به طور معناداری افزایش می دهد.

این نتایج با دیدگاه Giddens (2006) در باره استمرار نقش آیین های دینی در شکل گیری هویت جمعی و ایجاد تجربه های مثبت اجتماعی، همسو است. مشارکت فعال زائران در این آیین، زمینه تعاملات اجتماعی، همدلی و انرژی جمعی را فراهم می آورد که به افزایش نشاط اجتماعی منجر می شود. یافته های پژوهش های مک دانال (۲۰۲۰) و حیدر و احمد (۲۰۲۱) نیز نشان می دهند که آیین های مذهبی بزرگ باعث ارتقای مشارکت اجتماعی و نشاط جمعی می شوند.

### تحلیل فرضیه ۳: رابطه مشارکت در پیاده روی و هویت دینی

فرضیه سوم بیان می کرد: «پیاده روی اربعین به عنوان یک مناسک دینی، با تقویت هویت دینی در میان مشارکت کنندگان ایرانی رابطه معنادار دارد». ضریب همبستگی ۰/۵۸۶، ( $P < ۰/۰۱$ ) نشان دهنده وجود رابطه مثبت و معنادار است.

این یافته ها مطابق با نظریه Giddens (2006) و Bourdieu (1986) است؛ مشارکت در آیین های جمعی، علاوه بر ایجاد سرمایه اجتماعی، باز تولید سرمایه فرهنگی و نمادین را نیز موجب می شود. پیاده روی اربعین با بازنمایی ارزش هایی چون ایثار، وفاداری و همدلی، هویت دینی و فرهنگی زائران را تقویت می کند (Giddens, 2006 & Bourdieu, 1986).

### تحلیل فرضیه ۴: رابطه مشارکت و احساس امنیت اجتماعی

فرضیه چهارم: «بین شرکت در مراسم پیاده روی اربعین و افزایش احساس امنیت در زائران رابطه معناداری وجود دارد». ضریب همبستگی ۰/۵۸۵، ( $P < ۰/۰۱$ ) نشان می دهد که مشارکت در این آیین جمعی، حس امنیت اجتماعی زائران را افزایش می دهد.

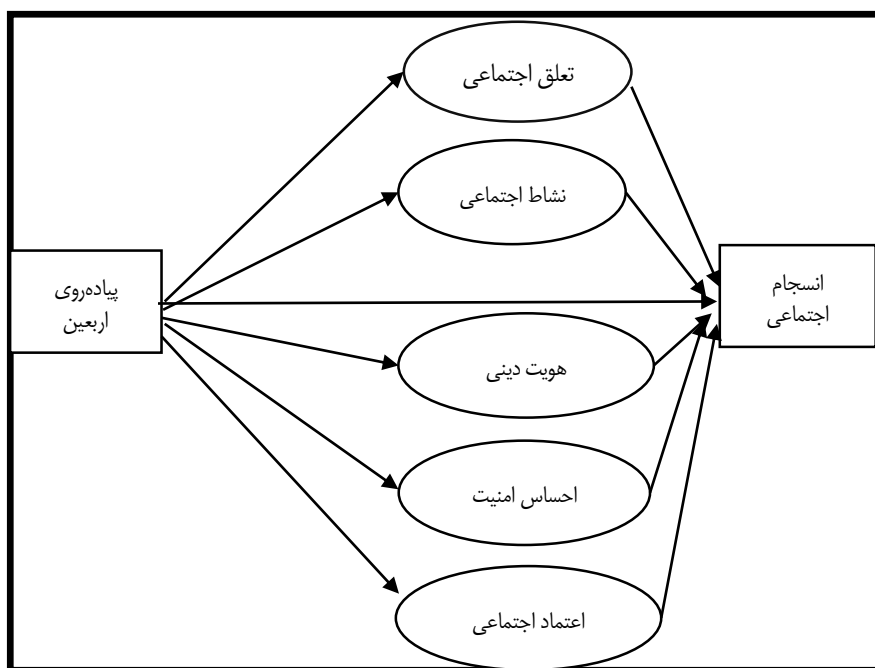
این یافته ها با مطالعات پیشین فتاحی و همکاران (۱۴۰۰) و رستمی و همکاران (۱۳۹۸) مطابقت دارد. مشارکت در آیین های مذهبی جمعی، با ایجاد شبکه های حمایت اجتماعی، حس امنیت و اعتماد متقابل را افزایش می دهد. از منظر نظری، این نتیجه نشان

می دهد که مناسک جمعی مذهبی علاوه بر اثرات معنوی، کارکردی اجتماعی در جهت ارتقای ثبات و امنیت اجتماعی دارند (Putnam, 2000).

### تحلیل فرضیه ۵: رابطه مشارکت و اعتماد اجتماعی

فرضیه پنجم: «مناسک مذهبی اربعین تأثیر مثبتی بر اعتماد اجتماعی شرکت کنندگان ایرانی دارد». ضریب همبستگی  $0/707$ ،  $(P < 0/01)$  بیانگر رابطه مثبت و معنادار میان مشارکت و اعتماد اجتماعی است.

این یافته ها نشان می دهند که مشارکت در پیاده روی اربعین باعث شکل گیری شبکه های اجتماعی، همکاری های داوطلبانه و ایجاد فضای اعتماد متقابل میان زائران می شود، که مطابق نظریه Putnam (2000) و شجاعی زند (۱۳۹۹) است. ایجاد شبکه های داوطلبانه و مواکب، نمونه ای عملی از تولید سرمایه اجتماعی در بستر مناسک مذهبی است که نقش اساسی در بازتولید انسجام اجتماعی دارد.



شکل ۲. مدل نهایی تحلیل مسیر

## جمع‌بندی

همه فرضیات در سطح ۱ درصد تأیید شدند. قوی‌ترین اثر مربوط به اعتماد اجتماعی است ( $r=0/707$ ) و پس از آن نشاط اجتماعی ( $r=0/645$ )، هویت دینی ( $r=0/586$ ) و احساس امنیت ( $r=0/585$ ) قرار دارند؛ تعلق اجتماعی نیز اثر معنادار و متوسط رو به بالانشان می‌دهد ( $r=0/502$ ). الگوی همبستگی‌های درونی بالا میان ابعاد، از وجود یک سازه مرتبه دوم «انسجام اجتماعی» حمایت می‌کند و از نظر فنی، استفاده از CFA/SEM را برای آزمون مدل نهایی (با مسیرهای میانجی) توجیه می‌نماید. از منظر نظری، نتایج با دورکیم، پاتنام، گیدنز و بوردیو همسویی قوی دارد و از منظر کاربردی، بر «سیاست‌های تقویت مشارکت داوطلبانه، معنابخشی جمعی و تضمین امنیت/نظم» تأکید می‌کند.

## نتیجه‌گیری کلی

با توجه به یافته‌های تحقیق، می‌توان نتیجه گرفت که پیاده‌روی اربعین یک مناسبک مذهبی چندبعدی است که افزون بر اثرات معنوی فردی، نقش مهمی در ارتقای انسجام و ثبات اجتماعی ایفا می‌کند. مشارکت در این آیین:

- تعلق اجتماعی، نشاط اجتماعی و هویت دینی را تقویت می‌کند؛
- حس امنیت اجتماعی و اعتماد میان زائران را افزایش می‌دهد؛
- بستر مناسبی برای شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی، فعالیت‌های داوطلبانه و بازتولید سرمایه اجتماعی و فرهنگی فراهم می‌آورد.

## ۲۱. پیشنهادات کاربردی

۱. استفاده از ظرفیت مناسبک مذهبی برای تقویت سرمایه اجتماعی و انسجام اجتماعی در سیاست‌گذاری‌های اجتماعی؛
۲. برنامه‌ریزی و مدیریت مؤثر مراسم پیاده‌روی اربعین برای تقویت مشارکت داوطلبانه و شبکه‌سازی اجتماعی؛
۳. انجام مطالعات آینده در باره اثرات طولانی مدت آیین‌های جمعی مذهبی بر کاهش گسست‌های فرهنگی و اجتماعی در جامعه ایران.

## منابع

- آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۹۴). جامعه‌شناسی اعتماد اجتماعی در ایران. تهران: نشر نی.
- افروغ، عماد. (۱۳۷۷). فضا و نابرابری اجتماعی «ارائه الگویی برای جدایی‌گزینی فضایی و پیامدهای آن». تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا؛ قبادی، علیرضا. (۱۳۸۶). تحلیل جامعه‌شناختی از مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم عاشورا. تاریخ اسلام، ۸(۳۰)، صص ۳۷-۶۰.
- چلبی، مسعود. (۱۳۹۵). جامعه‌شناسی نظم: بررسی نظم اجتماعی در ایران. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- دورکیم، امیل. (۱۳۸۲). صور بنیانی حیات دینی (مترجم: باقر پرهام). تهران: نشر نی.
- رستمی، مرتضی؛ احمدی، حسین و رضایی، سعید. (۱۳۹۸). پیاده‌روی اربعین و بازتولید هویت شیعی. پژوهشنامه علوم اجتماعی اسلامی ایران، ۶(۲)، صص ۴۵-۶۸.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۷۰). درآمدی بر دایرة المعارف علوم اجتماعی. تهران: ناشر کیهان.
- سلیمانی، علی. (۱۳۹۹). تجربه زیسته زائران در آیین پیاده‌روی اربعین. جامعه‌شناسی فرهنگی، ۱۲(۳)، صص ۸۵-۱۱۲.
- سیدامامی، کاووس. (۱۳۷۶). نظری بر جامعه‌شناسی دین. دانشگاه امام صادق، ۳(۴)، صص ۱۴۱-۱۵۶.
- شجاعی‌زند، علیرضا. (۱۳۹۹). چالش‌های بازتولید سرمایه اجتماعی در مناسک جمعی: «مطالعه موردی پیاده‌روی اربعین». جامعه‌شناسی ایران.
- صادقی، محمد. (۱۳۹۷). ابعاد بین‌المللی آیین اربعین و پیامدهای اجتماعی آن. مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۴(۱)، صص ۳۵-۵۵.
- طاهرخانی، عبدالله؛ سوادیان، پروین و شریفی، منصور. (۱۳۹۹). راهپیمایی اربعین نمادی از شکل‌گیری هویت جمعی مسلمانان. جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، ۹(۱)، صص.

- فتاحی، مهدی؛ کریمی، رحیم و مرادی، هادی. (۱۴۰۰). مواکب و سرمایه اجتماعی در آیین اربعین. مطالعات فرهنگی ایران، ۹(۱)، صص ۶۷-۴۵.
- فتاحی، ابراهیم. (۱۴۰۴). پیاده‌روی اربعین مقاومت فرهنگی در برابر سلطه نظام جهانی سرمایه‌داری. فرهنگ و سیره اهل‌بیت. ۳(۱۱)، صص ۵۸-۲۹.
- فراستخواه، مقصود. (۱۳۷۷). دین و جامعه (مجموعه مقالات). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کنیک، ساموئل. (۱۳۵۵). جامعه‌شناسی (مترجم: مشفق همدانی). تهران: امیرکبیر.
- کونینگ، رنه. (۱۳۵۵). جامعه‌شناسی دین (مترجم: محسن ثلاثی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- موسوی، سیداحمد؛ بیات، رضا. (۱۳۹۷). کاوشی در آیین پیاده‌روی اربعین حسینی و اثرگذاری کارکردهای اجتماعی و سیاسی آن. پژوهشنامه فرهنگ و رسانه، ۳(۵)، صص ۹۲-۱۱۶.
- همیلتون، ملکم. (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی دین (مترجم: محسن ثلاثی). تهران: انتشارات تبیان.
- Al-Mohammad, H., & Peluso, D. M. (2023). The Arbaeen Pilgrimage: Solidarity, Sanctity, and Survival. *Journal of Religious and Political Practice*, 9(1), pp. 45-63.
- Bourdieu, P. (1986). *The forms of capital*. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, (pp. 241-258). New York: Greenwood. (p. 248)
- Cullen, J., White, M., & Brown, R. (2016). Collective rituals and social cohesion in contemporary societies. *Journal of Sociology*, 52(3), pp. 587-603.
- Deeb, L. & Harb, M. (2020). Piety, Charity and the Ethics of Care in Shia Pilgrimage. *International Journal of Middle East Studies*, 52(4), pp. 645-662.
- Durkheim, É. (1912). *The elementary forms of religious life*. (J. W. Swain, Trans.). New York: The Free Press.
- Enjil, A. (2024). The Digital and the Divine: Social Media and the Transformation of the Arbaeen Pilgrimage. *Digital Religion*, 3(1), pp. 112-130.
- Giddens, A. (2006). *Sociology* (5<sup>th</sup> ed.). Cambridge: Polity Press.

- Haider, A., & Ahmed, S. (2021). Religious gatherings and the production of social capital: Evidence from South Asia. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 41(5/6), pp. 497-513.
- McDonnell, T.E. (2020) .The sociology of religious mass events: Pilgrimage, ritual, and solidarity. *Annual Review of Sociology*, 46,421-440.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowlingalone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. D., & Campbell, D. E. (2012). *American Grace:How Religion Divides and Unites Us*. New York : Simon & Schuster.
- Szanto, E. (2022). Beyond Sectarianism: The Arbaeen Pilgrimage and the Performance of Shi'i Solidarity. *Journal of the American Academy of Religion*, 90(1), pp. 178-200.
- Turner, V. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine.
- Wood, M. (2017). Religion and trust: A social capital perspective. *Social Compass*, 64(1), pp. 91-109.